

РОЗДІЛ 4

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.15>

СПЕЦИФІКА ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ФУКО

SPECIFICS OF THE OBJECTIFICATION OF POWER IN THE POLITICAL HERITAGE OF M. FOUCAULT

Александров Д.В.,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Автор статті має на меті проаналізувати той період творчості М. Фуко, в якому тема влади стала домінувати над темою знання, незважаючи на те що вони паралельно існували в більшості праць французького дослідника. Робиться аналіз специфіки об'єктивації політичної влади в межах фукодівської макрофізики влади, відмічаються її відмінні риси від протилежного періоду мікрофізики влади. Праця «Воля до істини» та курс лекцій «Треба захищати суспільство» розглядаються як ключові для визначення межі критичної думки М. Фуко про політичну владу. Макрофізика й мікрофізика влади – поняття, що використовуються французьким дослідником для характеристики влади в різних її проявах, стали позначати дві протилежні стратегії його кротології. У ході аналізу розглядаються три етапи об'єктивації політичної влади, але тільки дві повноцінні стратегії аналізу. Об'єктивація влади у М. Фуко пов'язана, по-перше, з ніцшеанським підходом до знання та його застосуванням з метою панування, по-друге, з редукцією можливостей суб'єкта влади, по-третє, зі сприйняттям влади як абсолютної домінанти над «соціальним тілом». Ці вектори об'єктивації й привели М. Фуко до тієї методологічної кризи, яку він сам для себе виявив після завершення праці «Воля до істини». Аналіз макрофізики влади прирівнюється до аналізу саме політичної влади, де в М. Фуко яскраво окреслюються три типи влади: суверенна влада, дисциплінарна влада та біовлада. Кожна з них не тільки характерна для певних історичних періодів, що для М. Фуко як для історика було необхідно умовою їх позиціонування, а й загалом визнається тією константою, з якої держава створює єдиний комплекс політичної влади та яка позначається М. Фуко як «governmentality» (мистецтво управляти). Протягом аналізу кожного з трьох типів влади розглядаються окремі концепти, які притаманні саме їм: «гротеск влади», «паноптикум» і «біовлада».

Ключові слова: кротологія М. Фуко, концептуалізація влади, суверенна влада, дисциплінарна влада, біовлада, гротеск влади.

The author of the article analyzes the period of M. Foucault's investigations, in which the topic of power began to dominate the topic of knowledge, despite the fact that they existed in parallel in most of the works of the French researcher. He analyzed the specificity of the objectification of political power in Foucaultian macrophysics of power, and are noted its distinctive features from the opposite period of the microphysics of power. "The Will to Truth" and lecture course "We must protect the society" are seen as key works to determining the limits of Foucault's critical investigations about political power. Macrophysics and microphysics of power are the concepts used by the French researcher to characterize power in its various manifestations, and began to denote two opposite strategies of its theory of power. The analysis considers three stages of objectification of political power, but only two full-fledged strategies of analysis. The objectification of power in M. Foucault is characterized: first, with the Nietzschean approach of knowledge and its application to the purpose of domination; secondly, with the reduction of the possibilities of the subject of power; thirdly, with the perception of power as an absolute dominant over the "social body". These vectors of objectification also led Foucault to the methodological crisis that he discovered for himself after completing his work "The Will to Truth". The analysis of macrophysics of power is equated with the analysis of political power, where M. Foucault clearly outlines three types of power: sovereign power, disciplinary power, bio-power. Each of them is not only characteristic of certain historical periods, which for Foucault as a historian was a prerequisite for their positioning, but is also generally recognized as the constant from which the state creates a single complex of political power and which is referred by M. Foucault as "governmentality" (art to manage). The analysis of each of these three types of power examines individual concepts familiar to them: "grotesque of power", "panoptic" and "bio-power".

Key words: M. Foucault's theory of power, conceptualization of power, sovereign power, disciplinary power, bio-power, the grotesque of power.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний філософський доробок Мішеля Фуко, дослідження впродовж усього його життя були імпліцитно сконцентровані на питаннях влади. Сьогодні

дослідницький інтерес викликають розроблення й реконструкція цілісної концепції політичної влади М. Фуко, яка дала б змогу в узагальненому вигляді інтегрувати авторські уявлення про типи

влади й технології владних стосунків, а також окремі, неявні концепти, які французький мислитель розробляв у різний час і пропонував у дослідженнях в абсолютно несподіваному ракурсі. Такі концепти, як «гротеск влади», «паноптикум», «гетеротипії», «оператор влади» тощо, сучасними дослідниками, як правило, використовуються побіжно, а іноді й зовсім елімінуються, залишаючи за собою інтелектуальний вакуум у сприйнятті політичного доробку М. Фуко.

У теоретико-методологічному контексті філософсько-політичний дискурс влади М. Фуко можна умовно поділити на два етапи. Перший етап – об'єктивація влади як феномена (1971–1976 рр.); другий етап – суб'єктивація влади (1980–1984 рр.). Деякі критики творчості французького мислителя виділяють перехідний період (1976–1980 рр.), коли М. Фуко, ще не до кінця відмовившись від цілей, поставлених раніше, уже намагався вдатися до постструктуралістської реконструкції влади. У перехідний період, з одного боку, спостерігається посилений інтерес до проблем державності, суверенітету, війни, поглиблення теми біовлади, а з іншого боку, характерна відсутність чіткої позиції з приводу оператора та клієнта влади, ролі людини у владних стосунках.

На думку Ж. Дельоза, у 1975 р. М. Фуко стикається з аналітичними труднощами у своїх міркуваннях через визнання суб'єкта повністю підлеглим різним макроструктурам влади, що вимушує його висунути ідею «пастирської влади», де суб'єкт та об'єкт фактично мають однакову значущість [1, с. 126]. Сама ідея «пастирської влади» дає змогу розділити аналіз влади М. Фуко на власне політичний і не власне політичний. Тільки після цього починається етап зрілої політичної рефлексії над проблематикою влади, що характеризується переходом від структуралізму до постструктуралізму. Досліджуючи специфіку концептуалізації влади М. Фуко цього періоду, Р. Лінч виділяє два напрями: аналіз архаїчних (premodern) форм влади, що включають «суверенну владу», й аналіз сучасних (modern) форм влади, які включають «дисциплінарну владу» та «біовладу» [2, р. 103].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі елементи об'єктивації влади в доробку М. Фуко досить ґрунтовно представлено в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. Зокрема, еволюція поглядів на владу через призму тілесності й дисципліни, починаючи з праці «Історія безумства в класичну епоху» та закінчуючи книгою «Наглядати і карати», проаналізовано в праці «Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body» (С. Jones, 2002). Діалог М. Фуко та І. Бенґама, який можна реконструювати у сфері розуміння користі, істини й методів політичної влади через контроль над задоволеннями, відтворено в роботі «Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon»

(А. Brunon-Erns, 2013). У свою чергу, деякі вітчизняні дослідники виділяють законність, дисциплінарність і безпеку як атрибути фукодіанської влади [3, с. 232]; інші шукають взаємовідношення влади і свободи на всіх стадіях творчості М. Фуко [4, с. 116]. Проте більшість дослідників не намагаються ретельно проаналізувати відомі курси лекцій М. Фуко, вважаючи, що їх невідредагованість самим автором не надає їм необхідної евристичної цінності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для розуміння об'єктивації політичної влади М. Фуко необхідно звернутися до курсу лекцій «Потрібно захищати суспільство». У цьому доробку М. Фуко розрізняє три історичні типи політичної влади, які властиві західному світу, – це «суверенна влада», «дисциплінарна влада» й «біовлада». При цьому французький дослідник ніколи не ставив перед собою завдання систематичного викладу теорії влади, що складалася б із конкретних послідовних етапів. На це може вказувати навіть та обставина, що в праці «Наглядати і карати» М. Фуко розглядає лише так звану «суверенну» й «дисциплінарну» типи влади, тоді як проблематика біовлади з'являється в М. Фуко значно пізніше в праці «Воля до істини».

Ідея інтеграції зазначених вище типів влади зустрічається в послідовників М. Фуко також нечасто, як правило, передбачає аналіз переважно одного з типів. На думку Б. Джессопа, терміни «суверенна влада», «дисциплінарна влада» і «простір біовлади» в працях М. Фуко використовуються для відображення проблемного поля становлення різних історичних форм державності [5, р. 38]. Відмінною рисою західних дослідників, які користуються специфічною методологією М. Фуко, є тенденція до вилучення авторських концептів у тому вигляді, в якому він їх використовує в межах досліджень, і не завжди адекватне копіювання до власних концептуальних узагальнень. Уникаючи спроб теоретичного переосмислення й реконструкції положень М. Фуко, дослідники часто залишаються без того методологічного арсеналу, який найефективніше розкривав би обрані ними досліджувані наукові проблеми. Наприклад, А. Ваїнію та Р. Палоніємі [6], а також Г. Вінкель [7] використовують поняття «політичний дискурс» як певну соціальну практику для аналізу влади, елімінуючи решту елементів фукодіанського розуміння влади. Е. Бейлі використовує термін «біополітика» та включає його в загальний арсенал техніки «урядовості» [8]. За рідкісним винятком західні дослідники скоріше запозичують елементи теоретичних концептуалізацій М. Фуко, ніж намагаються заповнити змістові лакуни, які в них існують. Низка вчених і зовсім уважає тлумачення влади М. Фуко «вульгарною історичною логікою й ідеалізмом» [9, р. 125]. Зокрема, найбільшими критиками кратології М. Фуко є Д. Агамбен, А. Рено та Л. Феррі [10, с. 58].

Вітчизняні політичні теоретики також застосовують фукодіанське тлумачення влади, проте, як правило, їхній аналіз обмежується лише ідеєю «державності», тоді як концепт «біовлада» ігнорується взагалі. Можна відзначити праці Н. Лізіної та О. Макаричєва, які інтерпретують суверенну й дисциплінарну владу як два режими функціонування влади та розглядають біополітику як метод розмежування двох вимірів феномена суверенної влади [11, с. 34].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Досліджуючи проблему об'єктивації влади в М. Фуко, автор статті має на меті більш ретельно розглянути три фукодіанські типи політичної влади. Вони є віддзеркаленням еволюції поглядів М. Фуко на формування макроструктур, які визначаються дослідником головними механізмами управління суспільством і державою.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку М. Фуко, суверенна влада притаманна переважно добі Середньовіччя й з'являється в Європі завдяки відродженню римського права, а також посиленню ідеї монархії. Цей тип ґрунтується на владі суверена через контроль людських ресурсів та експлуатує при цьому державну систему права. М. Фуко підкреслює, що саме створення поняття «суверенітет» виявилось пасткою як для теоретиків того часу, які намагалися осмислити це поняття, так і для тих, кому було вигідно від нього позбавитися. Він пояснює це тим, що саму поняття «суверенітет» і будь-який спосіб функціонування влади в межах цієї концепції міг бути описаний тільки як відношення між сувереном та підлеглими (суб'єктом та об'єктом). Однак на практиці використання теорії суверенітету (свідомо або підсвідомо) давало змогу ставити й досягати абсолютно різні цілі. Автори ідеї монархії, католицькі монархісти і протестантські анти-монархісти, які використовували ідею суверенітету для обмеження або зміцнення королівської влади, прихильники ідеї царевбивства та зміни династій, аристократи, парламентарії, феодалі, навіть автори альтернативних моделей парламентської демократії – усі застосовували теорію суверенітету як зброю в політичній боротьбі.

Основні методи здійснення суверенної влади М. Фуко описує в праці «Наглядати і карати». Публічні страти із застосуванням тортур, публічні покарання, іншими словами, «театральність» покарання, а отже, і демонстрація влади відбуваються в Європі фактично до кінця XIX ст. Публічні тортури або страти варто розуміти не стільки як суто судовий процес, скільки як політичний ритуал. Сама по собі жорстокість, яка виявляється під час таких заходів, є певним обов'язковим атрибутом цієї церемонії, за допомогою якого влада легітимізує себе. З часом покарання стає більш прихованим, проте залишається прикладом для інших і виражається у формулі «насильство за насиль-

ство», адже тортури або тривала страта є насильством, яке не підтримує, швидше, навпаки, знищує престиж усієї судової системи. Услід за різними методами покарання, які використовували фізичне насилля, починають застосовуватися методи позбавлення (або виключення). Позбавлення майна, житла, прав на свободу пересування, виключення й гоніння – усе це також механізми покарання, які властиві суверенному типу влади.

Поряд із тим як зменшувалася театральність суверенної влади, посилювався її адміністративно-правовий складник. М. Фуко наполягає на тому, що влада має розглядатися не тільки як репресивна політична технологія, а і як політична технологія, яка продукує нові стосунки і знання, саме коли відзначає перехід влади на рівень дисциплінарності. На думку М. Фуко, суверенна влада загалом є репресивною.

У процесі міркувань М. Фуко додає до різних типів влади окремі концепти як роз'яснення. Як доповнення до роз'яснення атрибутів суверенної влади М. Фуко пропонує концепт «гротеск влади»: «Я називатиму «гротесковим» властивість певного тексту або індивіда володіти через свій статус владними ефектами, яких за своєю внутрішньою природою вони мають бути позбавлені» [12, с. 32]. Гротеск влади виявляється як «максимізація владних ефектів у поєднанні з дискваліфікацією того, хто їх викликає» [13, с. 32]. Такою є його перша згадка про прагнення об'єкта до опору владі, адже мова йде про те, як людина Середньовіччя висміює свого короля. Однак М. Фуко бачить гротеск влади й у пізнішій історичній перспективі – висміювання бюрократії, фашизму, нацизму тощо. Стверджуючи, що гротеск – важливий метод (а не механізм) влади, він указує, що об'єкт, який піддається тиску влади суб'єктом, знайшов метод опору владі шляхом дискваліфікацію самого суб'єкта.

Це підтверджується дослідженнями політичних антропологів, які зазначають, що існує ціла низка церемоній і ритуалів, у результаті яких вождь або той, хто має владу в племені, виявляється висміяним і представлений у невідповідному світлі. Отже, гротеск влади в архаїчних племенах покликаний обмежувати владні прояви. М. Фуко вважає, що в сучасних західних суспільствах гротеск влади виконує абсолютно іншу функцію: «Влада сама виряджалася в театральний костюм, сама виступала в образі клоуна, блазня» [13, с. 33]. Коли влада виявляється як брудна або відверто безсовісна, мова йде про яскраву маніфестацію необхідності, неминучості влади, яка якраз і може функціонувати зі всією своєю суворістю й надзвичайно жорсткою раціональністю, навіть знаходячись у руках людини, повністю дискредитованої.

М. Фуко замислювався про таке явище, як опір владі, ще у відносно ранні періоди творчості, проте ці роздуми не влаштували дослідника концептуально та методологічно. На його думку,

дисциплінарна влада стала головним інструментом капіталізму й індустріального суспільства, з'явившись у XVII–XVIII ст., була вкрай вдалим винаходом буржуазії. Тепер політико-юридична влада головним чином почала маскувати й певною мірою виправдовувати дисциплінарність.

На думку М. Фуко, дисциплінарна влада повинна була повністю замінити суверенну владу епохи монархії. Суверенна влада давала змогу заснувати абсолютну владу, яка вимагає значних витрат, інтенсивне використання різних символів влади та їх демонстрацію. Водночас дисциплінарна влада передбачала інший метод – мінімальні витрати за максимальної ефективності, якої можна досягти шляхом вироблення правил, норм, реєстрацій, постійного спостереження за відсутності жорсткого контролю. Якщо механіка влади, яку задавала теорія суверенітету, виходила швидше з контролю над землею та її ресурсами, то дисциплінарна влада працювала в іншому напрямі, а саме з людьми та їхньою діяльністю [14, р. 8–9].

Незважаючи на суперечність цих двох типів влади (основаних на теорії суверенітету й дисципліни відповідно), юридичний апарат міг допомогти «заховати» дисциплінарні методи, заховати їх за буквою закону, приховуючи при цьому отримання максимальної ефективності управління. Теорія суверенітету повинна була піти на другий план, але не тільки вийшла на перший план, ставши обличчям влади, а й глибоко інтегрувалася з дисциплінарністю.

Дисциплінарна влада проникла в такі сфери людського буття, над якими демократичний контроль є вкрай ускладнений або взагалі неможливий. Науки про людину, що з'являються з початком епохи Нового Часу, розширюють масштаби впровадження соціального контролю, агентами якого стають уже не тільки військові й поліція, а й учителі, лікарі, психіатри, соціальні службовці, експерти. Не можна забувати й про історичну детермінацію появи нової технології влади. По-перше, суверенна влада була скерована швидше на людину як на суб'єкта, що приносить дохід (через податки в казну), або як на певну функцію (служіння в армії, служіння при дворі). Проте посилення буржуазії, зміцнення капіталізму, перенесення центру політичного впливу з королівського двору на капіталістичну фабрику призвело до того, що людину почали розглядати як суб'єкта, який дає постійний, стабільний дохід.

Суверенна влада використовувала дуже витратну систему контролю (складальники податків, ієрархічна система васалів) і покарання (утримання армії, міської варти, катів). Витратним була й символічна підтримка влади (пишні паради, бенкети як символ щедрості монарха) або демонстративні страти з множиною символічних ознак (одну з таких сцен М. Фуко описує на початку праці «Наглядати і карати»). Було неможливим

ефективно застосовувати цю владну систему без змін за збільшення народонаселення. Дисциплінарна технологія влади пропонувала набагато ефективнішу й менш витратну систему контролю (концепт «паноптикум»), водночас більш приховану систему покарань, що було вигідно насамперед державі. Така еволюція влади, безумовно, пов'язана з необхідністю захисту інтересів аристократії й наближених до монаршої влади груп. Саме вони, все більше втрачаючи вплив у європейському суспільстві XVII – XVIII ст., були зацікавлені в реорганізації механізмів суверенної влади – теорії суверенітету й політико-юридичного дискурсу [15, р. 67].

Вивчаючи дисциплінарну владу всередині психіатричних закладів і переводячи цю механіку на інші соціальні інститути, такі як армія, школа, майстерня, поліція, він указував на ту обставину, що всі ці практики використовувалися для того, щоб зробити людину об'єктом. Подібно до того, як лікар лікарні став розглядати пацієнта як об'єкт вивчення, який при цьому був й об'єктом його влади, соціальні інститути почали розгортати таку ж логіку й щодо кожного індивіда та соціальної групи. Макрофізика М. Фуко передбачає політичне панування або політичну владу загалом.

М. Фуко пропонує додатковий концепт «паноптикум», запозичений в І. Бентама. Головне в ідеї паноптикуму в І. Бентама полягає в правилах і принципах побудови в'язниць, які М.Фуко описує: «Будова по краю розбита на камери, кожна з яких проходить крізь усю товщу будівлі. У цих камер по два вікна: одне, що виходить усередину якраз напроти віконець башти, й інше, що виходить на зовнішню сторону й дає світлу змогу освітлювати всю камеру. Тоді й виявляється, що цілком досить помістити в середину башту одного спостерігача, а в кожному камеру замкнути божевільного, хворобливого, засудженого, робочого або школяра. І на просвіт із башти можна буде розглядати, що вимальовувалися на світлі маленькі силуети в'язнів, ув'язнених в осередках цієї колоподібної будівлі. Коротше кажучи, так ми перевертаємо правило темниці, бо виявляється, що повна освітленість і погляд наглядача стережуть краще, ніж тьма, яка, зрештою, вкриває» [16, с. 223].

Останнім типом влади серед тих, які націлені на політичну сферу і про які французький дослідник часто згадував в останніх дослідженнях, є біовлада. Біовлада не тільки в хронологічному сенсі стала третьою стадією еволюції влади всередині західної цивілізації, а й глобальним рівнем політичного управління людьми. Її головна відмінність полягає в тому, що якщо дисциплінарна влада була скерована на «об'єкт-тіло» як на людину, яка мала бути нормальною й виконувати соціальні функції, то біовлада концентрується на «об'єкті-множинності», тобто на масі, або, як зазначає М. Фуко, «звернена до людини як до живої істоти,

людини-роду» [17, с. 114–115]. Біовлада не піддає суб'єкта техніці нагляду, дресирування, покарання, як це робить дисциплінарна влада. Вона характеризується іншим рівнем впливу, а саме біологічним процесам життя, таким як народження, смерть, відтворення людей, хвороби тощо. Новий тип влади не робить акцент на управлінні індивідом через систему дисциплінарності, а регулює процеси, пов'язані з великими скупченнями соціальних спільнот. Звідси відбувається й зміна фокусування та механіки політичної влади. Біополітика, тобто політика, здійснювана методами біовлади, згідно з М. Фуко, втручається у велику сукупність як універсальних, так і випадкових феноменів і регулює їх так, щоб управління виявилось найменш витратним і найбільш ефективним. Так, виробляються прийоми контролю за народжуваністю й розробляються схеми втручання в глобальні процеси народжуваності, медичний контроль, устанавлення суспільної гігієни, збирання інформації про хвороби та їх централізація. По-друге, відбувається звернення до проблем захворювань: якщо раніше епідемії розглядалися як щось смертоносне й непереборне, то тепер ендемія трактується як щось природне, що можна вивчати, усувати, регулювати. Щодо контролю над людськими тілами, їх пересуванням, розподілом, тимчасовими позиціями тепер використовуються більш м'які методи – поліція, соціальні служби, дільничні, охоронні організації тощо.

Тобто тепер влада впливає не на індивіда, а на ті процеси, які впливають на індивіда. Біовлада передбачає вирішення політичних та економічних проблем, виходячи з біологічних потреб «соціального тіла». При цьому вона пов'язується не тільки з конкретними проблемами, а й із випадковими подіями (катастрофи, епідемії тощо). Відносно якісної новизни такої влади М. Фуко стверджував, що на зміну суверенної влади, яка «дозволяла жити й примушувала померти», біовлада, навпаки, «дозволяла померти, але примушувала жити» [16, с. 216].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розглянуті рівні становлять макрофізику влади й окреслюють перший етап еволюції стратегій аналізу влади в М. Фуко. Тут суб'єктом влади ще залишаються макроструктури, які представлені не стільки державою, скільки дисциплінарними інститутами, що здійснюють тотальний контроль над людьми або окремими соціальними групами. Це панування в різні історичні періоди здійснювалося все досконаліше й більш витонченими техніками впливу, починаючи від індивідуального підходу до конкретної «людини-функції», до «людини-тіла» і, зрештою, доходячи до «людини-роду». Фукодіанська об'єктивізація влади має достатній евристичний потенціал, оскільки дає можливість не тільки аналізувати владу в її політичному вимірі, а й розгорнути аналіз у різних просторах, де тільки можна знайти владні стосунки в їх різноманітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Делез Ж. Фуко / пер. с франц. Е.В. Семиной. Москва : Изд-во гуманит. лит., 1998. 172 с.
2. Taylor D. Michel Foucault: Key Concepts. Routledge, 2014. 276 p.
3. Новаков А.А. Религиозно-политический субъект на границах дискурса М. Фуко. *Научные ведомости БелГУ. Серия «Философия. Социология. Право»*. 2014. № 9 (180). С. 231–236.
4. Курочкина Л.Я., Первушина В.Н. Концепция власти М. Фуко. *Вестник ВГТУ*. 2013. № 6-1. С. 116–119.
5. Jessop B. From micro-powers to governmentality: Foucault's work on statehood, state formation, statecraft and state power. *Political Geography*. 2007. Vol. 26. P. 34–40.
6. Vainio A., Paloniemi R. Forest owners and power: A Foucauldian study on Finnish forest policy. *Forest Policy and Economics*. 2012. Vol. 21. P. 118–125.
7. Winkel G. Foucault in the forests – A review of the use of Foucauldian concepts in forest policy analysis. *Forest Policy and Economics*. 2012. Vol. 16. P. 81–92.
8. Bailey A.J. Migration. Recession and an emerging transnational biopolitics across Europe. *Geoforum*. 2013. Vol. 44. P. 202–210.
9. Dupont D., Pearce F. Foucault contra Foucault: Rereading the Governmentality papers. *Theoretical Criminology*. 2001. Vol. 5. № 2. P. 123–128.
10. Ojakangas M. Impossible Dialogue on Bio-power: Agamben and Foucault. *Foucault Studies*. 2005. № 2. P. 5–28.
11. Лизина Н.В. Практики власти как управленческие отношения в работах М. Фуко. *Известия Алтайского государственного университета*. 2011. № 2. С. 206–209.
12. Макарьчев А.С. Суверенитет, власть и политическая субъектность: две линии критической теории. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2010. Т. 6. № 4. С. 22–53.
13. Фуко М. Ненормальные : курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2004. 432 с.
14. Lemke T. Foucault, Governmentality, and Critique. Routledge, 2015. 144 p. P. 5–12.
15. Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon / С. O'Farrell, A. Brunon-Ernst, C. Laval, E. de Champs, J. Cléro, G. Tusseau, M. Leroy, M. Bozzo-Rey. Ashgate Publishing, Ltd., 2013. 246 p.
16. Фуко М. Око власти. М. Фуко. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Москва : Праксис, 2006. Ч. 1. С. 220–249.
17. Dillon M., Neal Ф. Foucault on Politics, Security and War. Springer, 2015. 243 p.